

In Raha aangekomen, werden wij meteen aan het werk gezet. Wij moesten het schip lossen en schoonmaken. Dat kostte ons een week. Wij werkten tot tien uur 's avonds . . . Wij kregen geen loon en voedsel werd maar eens per dag verstrekt. Toen wij met het schip klaar waren, moesten wij een vliegveld aanleggen. Nu werd aan de koelies weer 50 cent per dag betaald en ik kreeg 75 cent. Op ons loon werd per maand f 3 gekort voor voeding, f 5 moest gespaard worden en f 5 werd ingehouden om naar Java over te maken.¹ Ons geblokkeerde tegoed is nooit uitbetaald.

. . . Wij kregen maar één vrije dag per maand. De zieken werden behoorlijk behandeld: er was een hospitaal met een Japanse dokter voor de ernstige patiënten . . . Als er iets verkeerd ging met het werk, moesten de *mandoers* aantreden. Wij kregen dan een schrobbering, gevolgd door een flink pak slaag. Meestal werden wij met een stok geslagen, liefst op het hoofd.

In een jaar tijd stierven er vijfhonderd koelies op Moena, meest ten gevolge van voedselgebrek . . . Tweemaal heb ik mij over de voeding beklagd bij een Japanner . . . Beide malen was het enige resultaat een flink pak slaag.

Wij mochten geen brieven schrijven en ontvingen er ook geen.'

Op Ambon werd midden '44 een groep Nederlandse krijgsgevangenen gehuisvest in barakken waarin vóór hen *romoesja's* van Java ondergebracht waren geweest. 'Wat hier door Inlanders, van Java geronseld en gedwongen, is geleden, is', aldus een der krijgsgevangenen in zijn rapport,

'onbeschrijfelijk. En die paar overlevenden die er nog rondkropen, totaal uitgemergeld, uitgeteerd door dysenterie en door malaria gesloopt, deze met griezelig grote zweren bedekte stakkers waren aantijgingen aan het Japanse adres om nooit te vergeten.'²

Andere *romoesja's*, ongeveer dertig man, waren eind april '44 de eersten met wie officieren van het Nederlands bestuursapparaat op Nederlands-Nieuw-Guinea konden spreken. Het betrof hier werklozen uit de buurt van Malang en Soerabaja die omstreeks september '43 in contact waren gekomen met ronselaars: Javanen en Chinezen, die hun werk hadden aangeboden waar zij per dag 80 cent tot een gulden betaald zouden krijgen – zij hadden bovendien tien gulden voorschot gekregen. Toen er driehonderdvijftig hunner bijeenwaren, waren zij onder militair geleide per trein naar Batavia gebracht; onderweg waren ongeveer vijf-en-twintig

¹ Dergelijke gelden zijn daar na enige tijd uitbetaald, maar op welke schaal dat is gebeurd, is niet bekend. ² Aangehaald in J. H. W. Veenstra: *Als krijgsgevangene naar de Molukken en Flores. Relas van een Japans transport van Nederlandse en Engelse militairen 1943-1945* (1982), p. 279.